

Lubomír Mlčoch: *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*
Praha, Karolinum 2014, 192 s.

„Rodina je obětí závislosti společnosti na konzumu. Současný systém je vůči rodině svým způsobem nepřátelštější než komunistický,“ charakterizuje svoji pozici autor knihy, profesor ekonomie na Institutu ekonomických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a její dřívější děkan. V celé publikaci pak předkládá argumenty, proč si myslí, že tomu tak je, a jak k tomu historicky došlo. Nejde při tom o peníze, „rozhodně ne v první řadě, ale dokonce ani v druhé. Ne snad že by se tyto peripetie mohly obejít bez ekonomie, ale pekuniární či majetkové souvislosti byly už jen důsledky rozhodnutí, nikoliv motivací k nim.“ (s. 15) Tato východiska dávají celé publikaci široký, daleko za hranice ekonomie sahající, záběr a jsou relevantním čtením nejen pro sociology, ale pro všechny, kterým někdy nad současným vývojem společnosti „zůstává rozum stát“. Ale, a to je také nutné předeslat hned na začátku, nejedná se o publikaci, která by se četla s lehkostí a které by člověk nepoučený několika semestry vysokoškolské ekonomie a bez slovníku cizích slov mohl bez problémů ve všem porozumět, místy to komplikuje použitý slovník a jistá nenucenost v používání odborných konceptů. To lze ale konec konců interpretovat i jako silnou stránku knihy; nečteme ji přece pro to, abychom si jen zopakovali, co už víme, ale abychom se naučili také něco nového.

Integrovaný přístup k datům je pro každého poctivého sociologa dnes už „must“, protože budeme-li k sobě upřímní, budeme si vědomi omezení, které ta která partikulární metodologie má, respektive přínosu, který získáme, pokud jednotlivé přístupy zkombinujeme. Podobné to je i v integraci paradigmat. Četba knihy *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot* je takovým přesahem, který nám pomůže nahlédnout vysoce sociologicky

relevantní a disciplínou hojně diskutovaná témata – rodina, partnerství, rodičovství, prarodičovství, práce, sladování práce a rodiny, stát a sociální stát, hodnoty, zabezpečení na stáří, asistovaná reprodukce, potratovost, *singles* atd. – novými očima. Jako byste se dívali na oblíbený film, který znáte nazpaměť, ale v jiném jazyce nebo pozorovali svoji ulici, ale z okna protějšího domu. Jsou to věci, které tak nějak znáte, ale přitom je vidíte jinak a změněnou perspektivou získáváte nový vhled. Abychom byli féroví, mezioborový přístup je nejen něco, co nabízí tento ekonom nám sociologům (a kolegům psychologům, právníkům a studentům sociální politiky), ale co také vyžaduje pro svoji vlastní disciplínu, neboť si to „dnešní komplexní povaha rodiny vyžaduje“ (s. 81) a ekonomie vyčerpala své možnosti vysvětlit empirická fakta (s. 15).

Publikace je rozdělena do devíti kapitol, kde je nejdříve představen argument rodiny jako „firmy“ svého druhu, tedy pokus o zahrnutí instituce rodiny do ekonomie. Na to autor navazuje kapitolou „Hranice mezi rodinou a trhem“, kde tematizuje teorii vertikální dezintegrace rodiny. Po krátké vsuvce o „Neoklasické či imperiální ekonomii rodiny“ detailně rozebírá dvě fáze institucionální změny rodiny: hysterezi závislosti konzumní společnosti a hysterezi závislosti rodiny na pomoci státu, které jsou pravděpodobně pro sociologa se zájmem o rodinu jedny z nejzajímavějších. Hystereze jsou zesilující se pozitivní zpětné vazby (smyčky) a autor sleduje změny v rodinném chování tvarované v první instanci byznysem a finančními (pekuniárními) zájmy, které logicky i historicky předcházely snahám o narovnání postavení rodiny v ekonomickém systému skrze sociální, fiskální a hospodářské politiky státu. Jak ale autor dále argumentuje, „i tato institucionální změna je ve svých důsledcích pro rodinu často ambivalentní až kontra-produktivní...“. Lze totiž identifikovat působení zesilující se pozitivní smyčky, jež může [také] rodinu oslabovat, jen poně-

kud odlišnými mechanismy.“ (s. 61) Hovoří o rodině „drogově závislé na spotřebě“ a „hedonistickém žentouru spotřeby“ či „žentouru kariéry“ (žentour je zvířecí silou poháněné zařízení na vytahování rudy z dolů, kdy se zvíře točí stále dokola kolem systému ozubených kol). Hysterezi popisuje fenomény jako sociální reprodukce neúplných rodin, nezamýšlené důsledky snah systému čelit demografické implozi motivacemi i k málo odpovědnému plození potomků, kdy „(r)eprodukční funkce rodiny zaměřená na počty dětí a selhávající ve funkcích, jež rozhodují o kvalitě budoucí populace,“ produkuje zápornou přidanou hodnotu sociálního kapitálu a neviditelných aktiv důvěry (s. 84). V obou komplexních a na sebe navazujících a provázaných (hysterezních) procesech dochází k posilování závislosti rodiny na trhu a státu. Nezamýšleným důsledkem se pak ale stává i to, že politika je „uměním, jak dnešní vážné problémy převést na problémy daleko vážnější a s delším časovým horizontem“ (s. 87). Pro sociologa „brněnské školy“ je zajímavá i argumentace řešící zdánlivý rozpor v debatě, zda je nižší počet dětí důsledkem proměňujících se hodnot, anebo ekonomické nedostatečnosti. Mlčoch totiž ukazuje, že zde neplatí „anebo“, ale spíše spojka „a“, že se jedná o důvody komplementární a vzájemně se ovlivňující.

V odvolání na klasickou studii Ivo Možného se v další, již šesté kapitole autor pozastavuje nad některými rodinnými důvody komunistické, sametové a liberální revoluce. Tvzení, které cituji zde v úvodu, zakládá prof. Mlčoch na východisku, že „dítě jako produkt“ nebylo v době socialismu tolik ohrožené konkurencí jiných produktů a služeb. Dnes je to především byznys, nikoliv levicová intelektuálové a hnutí hippies, který si všimnul, že sex prodává vše, ale (paradoxně! pozn. autorky) ne děti a rodinu. (Jen malou opravu na okraj: reklamní slogan „Nevaž se, odvaž se!“ nepropagoval bankovní produkt, jak je uvedeno

v knize, ale telefonní služby Pegas Twist; ovšem symbolika překroucené (*twisted*) báje o ochránci nemocných dětí a všeho živého (Pegase) bezpochyby vyjadřuje autorův záměr více než výstižně.) „Jakmile připustíme perspektivu dítěte jako ‚produktu‘, začíná se odvíjet celý řetěz dalších změn v hodnotách a po jejich zabydlení v myslích i změn v právním řádu. Každá technologie vyžaduje kontrolu kvality a třídění zmetků.“ (s. 42) Pro spotřebitele a spotřebitelky to znamená zakoušení radikálního rozšíření prostoru přípustných řešení pro spotřebitelské volby.

Dítě jako normální produkt soutěží ve volbách rodiny s jinými spotřebními statky či investicemi dlouhodobé spotřeby a samo je objektem soutěže. Ovšem nejen dítě, ale i „dětí pokročilého věku“, jak Mlčoch ještě v jiném kontextu odkazuje k dospělým (s. 65). V kapitole osmé proto tyto úvahy rozšiřuje i na diskusi úlohy rodiny v zabezpečení se na stáří, kde hovoří o penzi jako „substituci dětí kapitálem“. Ještě předtím ale v kapitole sedmé porovnává weberovsky ideální typy prorodinných politik v evropsko-americkém kontextu. Srovnává liberální britský model s neokonzervativním religiózním americkým, německým profamilismem, skandinávským defamilismem a mediteránní tradicí, aby nakonec vyzdvihl francouzskou tržně konformní státní podporu instituce rodiny jako model s relativně nejméně negativy.

Před samotným závěrem a přílohami je kapitola devátá nadepsána „Metaekonomie: otázky stojící před a za výzkumem rodiny“. Zde profesor Mlčoch předkládá filozofický rámec předchozích ekonomizujících debat o „výrobě dítěte až k dodání na trh práce“ skrze texty Karla Engliša, Petera Koslowského, Jamese Buchanana a dalších více či méně nám známých jmen. Zmíněný přílohový aparát je především ilustrací autorova „přiznání“, že nevěří na „value free“ vědu, což ukazuje výběrem citátů z několika zjevně oblíbených filozofických a teologických textů, ale především repro-

dukci snímku z ultrazvukového vyšetření svých třináct týdnů starých, tehdy ještě nenarozených vnoučat.

„Rodina je Achillovou patou společnosti pozdní doby v celé Evropě,“ (s. 14) vizionářsky bije na poplach profesor Mlčoch dlouho předtím, než se objeví dnes aktuální téma masových přistěhovaleckých vln z oblastí, které demografickou implozi dosud neřešily. Proto volá po ustanovení rodiny jako priority ekonomického systému, po změně paradigmatu, protože důvěra v praxi ekonomiky a financí pozdního kapitalismu je již otřesena (s. 76). Není ale optimista, protože „(r)odina... v důsledku setrvačnosti, inerce a investovaných zájmů zůstává dál závisle proměnou či dokonce úplnou externalitou“ (s. 76).

Mlčochova publikace je hodnotná pro tematizaci ožehavých, chtělo by se říci bazálních, kulturních témat bez upjaté korektnosti a pro svoji angažovanost. Je ovšem škoda, že tak nečiní s větší lehkostí a dostupností, jak to třeba dělá podobně zaměřený ekonom Tomáš Sedláček. Vůči jemu se sice autor věcně v několika aspektech ohrazuje s kritikou, že mladší kolega zůstává před branami některých závěrů, faktem ale je, že Sedláčkovu *Ekonomii dobra a zla* (Praha: 65. pole 2012) lze číst před spaním, u Mlčocha to tolik nejde. Jednou z možných příčin je komplexita zpracovávaného tématu, s kterou koneckonců zápasil i první recenzent studie, ekonom Václav Klusoň (viz recenze publikace na webu nakladatelství Karolinum: http://www.cupress.cuni.cz/ink2_stat/index.jsp?include=podrobnosti&id=10868&zalozka=4). Je obtížné vytknout jednu nebo dvě linky argumentu a navrhnout, že by mohly být i jinak nebo volají po zvláštní reakci. Také balancování mezi disciplínami vede text tak trochu na „území nikoho“, čímž může odhalovat slabiny příručního vědění čtenáře sociálního vědce i ekonomu.

O tom, že opomíná dostatečně zdůraznit, co všechno dnes může být rodina, už s autorem diskutuji jinde (viz „Potřeba no-

vé konceptualizace rodinné politiky s ohledem na stárnutí společnosti.“ *Fórum sociální politiky* 2014, 8 (3): 2–8), také vědomí faktu, že rodina není, a ani v historii nebyla, vždy jen idealizovanou kolébkou lásky, porozumění a kulturního kapitálu, by možná mohlo být v textu častější.

Já osobně jsem publikaci četla především jako výzvu pro podporu svých úvah v rámci gerontosociologie. Například argument „dítě jako produkt“, lze podle mne generalizovat i na „život jako produkt“, čímž dosáhneme nové dimenze v náhledu na problematiku společenského ageismu a obav ze stárnutí. Třídění zmetků má svoji podobu v businessu prenatální diagnostiky a v extrémní poloze i v kauzách, jako je ta nedávná s obchodováním s částmi těl nenarozených dětí na klinikách Planned Parenthood v USA; stejně jako v antiageing medicíně a (zatím úvahách) o eutanazii „z důvodu věku“. Autor a já jsme v tomto na stejné lodi, ale je nutné si uvědomit, že pokud opakovaně mluvíme o klesající „kvalitě“ populace a kvalitě lidského kapitálu, které trpí na úkor kvantity, a zároveň hovoříme negativním tónem také o problému potratovosti a demografické imploze, můžeme být obviněni z určitého paradoxního, a navíc lehce zneužitelného, protimluvy: Z posledních dostupných statistik potratovosti vyplývá, že ze všech umělých přerušení těhotenství bylo jen kolem 7 % provedeno u vysokoškolsky vzdělaných žen, na ty se základním vzděláním připadá 18 % a na středoškolačky téměř 30 % (struktura rodiček přitom byla k těmto podílům v nepřímé úměře; ÚZIS. *Potraty* 2012. ÚZIS ČR 2013). Obdobně, podle některých zdrojů kliniky Planned Parenthood prý slouží především v minoritních komunitách a Afroameričané mají až třikrát vyšší míru potratovosti oproti průměru (viz např. <http://www.blackgenocide.org/planned.html>; <https://liveaction.org/the-planned-parenthood-racism-project/>). Pokud chápeme vzdělání nebo minoritní status jako zástupnou proměnnou kvality lid-

ského kapitálu, nesnižujeme snad tímto eugenicky drastickým způsobem riziko reprodukce nižšího kapitálu? A je toto cílem, po kterém chceme volat? A za tuto cenu?

Těžko se také orientuji ve dvou proudech diskuse, kde je na jedné straně tvrzení, že sociální stát zvyšuje závislost rodiny na státu (protože plozením dětí se už nedá uživit [s. 85], ani zajistit na stáří [s. 123] čili hodně státu – málo rodiny), a na straně druhé argument (vztahující se k meziválečnému období, s. 90), že v minulosti bylo např. sloučení zaměstnání a rodinného života těžké, protože rodiny byly početnější a sociální zákonodárství nebylo příliš rozvinuté (hodně rodiny – málo státu). Nyní tedy máme rozvinuté sociální zákonodárství, ale rodina není ani svobodná, ani soběstačná. A co by tedy, podle těchto úvah, umožnilo sladování práce a péče: méně početné rodiny a/nebo sociální zákonodárství? A jak je možné, že současná situace působí jak proti vyváženosti mezi prací a rodinou, tak proti většímu počtu dětí? Je odpovědí opět trh, resp. trh práce poháněný žentourem spotřeby? A nemůže být spotřeba tou novodobou osou, nad kterou se, jako kdysi nad společnou večerí, rodiny setkávají a sdílejí? A co s faktem, že manažeři (a manažerky) postižení Baumolovou nemocí (jejím projevem je přemýšlení o ušlých ziscích ze zaměstnání ve chvílích trávených s rodinou) jsou s velkou pravděpodobností těmi stejnými osobami, které stojí za ztrátou aktiv důvěry? Tyto otázky text spíše vyvolává, než zodpovídá, snad proto, že v knize nabízená řešení se zdají být tak utopická a za současné situace nedostupitelná. Třeba označení „řešení problému“ pro situaci, kdy je podpora rodin s dětmi financovaná subvencemi těch, kdo děti nemají či nemohou mít, může být pro někoho až eticky sporné. V praktickém životě se jde spíše cestou ustupování od věkové bonifikace žen při odchodu do důchodu tam, kde naopak Mlčoch a jím citovaní autoři volají po odměňování počtu vychovaných dětí zvýšenou penzí. Pravdou

ovšem je, že věková bonifikace *per se* pro ženy, které se věnovaly výchově dětí, v konečném důsledku přínosem není a nebyla.

Je zřejmé, že mé omezené pole kritiky vychází ze sdílených hodnotových východisek a předpokládám, že jinak orientovaní čtenáři se v Mlčochově argumentaci mohou zaměřit na jiné body. V kontextu gerontosociologie je ale tato publikace obzory rozšiřující, podaří-li se vám jí tedy „prokousat“, a například koncept života jako produktu může být velmi užitečný při hledání vysvětlení fenoménů, jako je ageismus nebo antiageing fenomény, které jsou zdroji a projevy nových věkově třídních nerovností, o kterých teprve uslyšíme.

Lucie Vidovičová

Tereza Stöckelová, Yasar Abu Ghosh (eds.): *Etnografie: Improvizace v teorii a terénní praxi*

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2013, 250 s.

Kniha *Etnografie: Improvizace v teorii a terénní praxi* by na základě svého názvu mohla přilákat čtenáře, kteří očekávají učebnicový přehled o etnografii jako teorii a praxi. Editoři Tereza Stöckelová a Yasar Abu Ghosh již v úvodu varují, že tomu tak nebude, že si kniha neklade za cíl zaplnit mezeru na českém trhu metodologických učebnic (s. 9). Právě díky srovnání knihy, kterou editoři sestavili z kapitol výzkumníků a výzkumnic Terezy Dvořákové, Ivety Hajdákové, Jaroslava Klepala, Boba Kuříka, Štěpána Ripky, Tomáše Ryšky a Lucie Žekové, s klasickým formátem učebnic, můžeme nahlédnout do současného způsobu dělání etnografie (etnografování), což si autoři této knihy stanovili za svůj cíl. Styl, jakým je kniha napsaná, zrcadlí způsob, jakým výzkumníci-etnografové při svém výzkumu uvažují a postupují.

Prvním klasickým charakteristickým rysem běžných učebnic je neochvějná pozi-